

זהו ניתוח ערבי-פלסטיני של הגורמים והנסיבות שהביאו לתבוסה הערבית הקשה, ע"י אחד מן הבולטים בין המנהיגים הירדנים בפרט והערבים בכלל בעשרות השנים האחרונות, וצפי אל-תל, חייל וקצין ב"צבא ההצלה" הפלסטיני בראשית דרכו וראש ממשלה ירדני בשלוש תקופות כהונה נפרדות, באחרונה בהן נרצח, תוך מילוי תפקידו, בביקור רשמי בקהיר, בגין דרכו והשקפותיו.

מרבית תושבי הארץ הפלסטינים חיו בכפרים ובעיירות, כשרובם הגדול מרוחקים ממרכזי ההתרחשויות ומאידך גיסא, גם לא היו מעורכנים, ובודאי שלא בפרוטרוט, לגבי המתרחש. רובם חיו בנוף מסגרות חיים זעירות, הן מבחינת גודל היישובים והן מבחינת אופקי ההתעניינות ותחומי העיסוקים של התושבים.

ובדיקת כשם שניהלו את חייהם, כך ניהלו הם את מלחמותיהם בבוא העת: כמעט בכל המקרים – כל כפר בנפרד ולעתים אף כל חמולה בכפר בנפרד מכל השאר, כאשר לא פעם הפקירו אלו את אלו בגין עוינויות שלא הספיקו לגשר על פניהן בטרם מלחמה.

ובאשר לחלק העירוני של האוכלוסייה הפלסטינית, ניתן לומר כי רבים מהם מצאו את עצמם נתונים בין הפטיש והסדן של הניגודים הקוטביים ששררו בעת ההיא בין משפחת החוסיינים, שנחשבה "קיצונית" בלאומנותה, אשר נציגה המובהק, חאג' אמין, נתמנה ע"י הבריטים עם תחילת שלטונם (אגב, תוך הבנה מועטה ביותר בעניין ושיקולים שהיו נהירים בעיקר להם), לעמוד בראש הממסד הפלסטיני, לעומת המחנה שנחשב "מתון" יותר, שבהנהגת הנשאיבים, אשר, למרות האיבה הבסיסית כלפי היהודים והבריטים, היה מוכן להידברות כלשהי.

על טיבם של השיקולים הבריטיים בבואם למנות את ה"מופתי" הירושלמי ועל מצב החברה הערבית בארץ-ישראל בכלל, בתקופת המנדט הבריטי, ראוי לקרוא בהרחבה את הסבריו של יובל ארנון-אוחנה, בפרקים הראשונים של סיפרו "חרב מבית". לקראת סיום, כותב ארנון-אוחנה כדלקמן:

התהליך השלישי, של סילוק המנדט וקבלת העצמאות, הושג במלואו... אולם החולשה הפלסטינית הייתה כה רבה עד שלמרות שההישג היה כבר כבמטחווי יד – לא יכלה זו לממשו. מוכה ומפוררת, דחתה התנועה הפלסטינית את החלטת האו"ם, נמנעה מלהכריז על עצמאות, והעדיפה תחת זאת למסור גורלה בידי מדינות ערב.⁵⁶

⁵⁶ ראה: יובל ארנון-אוחנה, חרב מבית – המאבק הפנימי בתנועה הלאומית הפלסטינית, הוצאת "הזר", בשיתוף עם מרכז דיין, מכון שילוח, אוניברסיטת תל-אביב, 1981, עמ' 296.

למותר לציין שהתערבות בריטית זו בסוגיית ההנהגה הפנימית בקרב ראשי הציבור הערבי, כלל וכלל לא הקלה על היחסים, המורכבים ממילא, בין שני העמים אשר היו בארץ.

אלא שחילוקי הדעות הבסיסיים בין ההנהגה הממונה, החוסיינית, ששאבה את תמיכתה מירושלים וסביבותיה, כפרי השומרון ואזור עזה, לבין האופוזיציה, שנשענה על תמיכה רחבה באזורי חברון, הגליל, טבריה, בית-שאן, שכם, גנין וחיפה, לא היו רק באשר למאבק הלאומי. ניגודים רבים שררו בקרב הפלסטינים בינם לבין עצמם, על רקע פעילותן של אליטות חמולתיות ואחרות באזורי הארץ השונים, ובחנתכים שונים וסותרים: פנים הארץ – אזור ההר, שומרון ויהודה, האוכלוסייה הותיקה – אל מול תושבי שפלת החוף, החדשים יותר, יחסית; אי הנחת של ערבי חיפה, גנין, שכם וחברון מן ההשפעה הרבה שנודעה לירושלים הערבית על כל ההתרחשויות; היריבויות המסורתיות בין המוסלמים, ה"קיצוניים" יותר בלאומנותם והנוצרים, "המתונים" יותר, על השונות הרבה שבין מאמיני שתי הדתות הללו, ועוד ועוד.⁵⁷

התוצאה הסופית של כל המתואר לעיל הייתה מצב של תוהו ובוהו כמעט מוחלט בכל הנוגע לתחום ענייני הציבור הערבי, היעדר מוסדות אלמנטאריים ואי קיום של נורמות ומסורות של ממשל עצמי ומעל לכל אלה – חוסר מוטיבציה והיעדר פטריוטיזם לאומית ככל-פלסטינית.⁵⁸

על השילוב שבין בעייתם המעשית של הערבים הפלסטינים לבין בעייתם במישור העקרוני – האידיאולוגי, כתבו מיכאל הרסגור ומוריס סטרון:

האידיאולוגיה הפאן-ערבית מסבירה במידת – מה מדוע, חרף היות הערבים רוב גדול בגבולות המנדט הבריטי על פלסטינה, לא פיתחו מנהיגיהם לאומיות מעשית, במטרה ליצור תנאים לכינון קהילה לאומית פלסטינית. סיבה נוספת נעוצה בעובדה שהחברה הערבית הפלסטינית הייתה עדיין פיאודלית מאוד ומפולגת לחמולות. בעלי האחוזות הגדולות, שהיו המנהיגים הטבעיים בחברה זו, לא היו מוכנים לעודד במסגרת המאבק הלאומי הופעת קבוצות מאורגנות ומעמדות מובנים, שעלולים היו לסכן את שליטתם בחברה. המנהיגים הערביים נעזרו בהמונים לקבלת תמיכה בתביעותיהם, אך לא ניסו מעולם לארגן את ההמונים הללו. לא ייפלא שבהגיע רגע ההכרעה בבורל הפלסטינים, בשנים 1947 – 1949, לא הייתה נכחות ההמונים הללו ניכרת כמעט.

בשעה שהיהודים לא התפקו ברכישת אדמות בר אלא עשו את כל הנדרש לפיתוח מושבות חקלאיות, מושבים וקיבוצים, דאגו הערבים, בעלי האחוזות הגדולות בעיקר להגדלת נכסיהם על חשבון בעלי החלקות הקטנים והפלאחים, שנאלצו למצוא לעצמם עבודה בערים, או אף לטייע ליהודים בניתוח מפעליהם התעשייתיים והכלכליים, דבר שהביא לזרימת הגירה לאזורים שבהם

⁵⁷ ראה: אברהם סלע, "הערבים הפלסטינים במלחמת 1948", בתוך: משה מעוז ובי"ז קדר (עורכים), התנועה הלאומית הפלסטינית: מעימות להשלמה, משרד הביטחון – ההוצאה לאור, תל-אביב, 1996, ע"ע 116 – 120.

⁵⁸ להשלמת הניתוח של מצב הערבים בארץ-ישראל, ע"ג המלחמה, וכן להבנת נסיבות הבריחה ההמונית ראוי לקרוא גם את תיאור תחושותיהם של הערבים אצל:

היה רוב יהודי. כדי לחסום את ההתיישבות היהודית, כלל לא העלו בדעתם המנהיגים הלאומיים הערבים להקים קרן לאומית פלסטינית שתרכוש קרקעות מבעלי האדמות שלא התגוררו בארץ ולהשיב עליהן חקלאים ערביים באזורים שהמוסדות הציוניים לטשו אליהם עין. גרוע מזה, כפי שראינו, הם מכרו, באמצעות אנשי-קש, אדמות לא פוריות ליהודים, מבלי להקדיש שמץ מחשבה להשלכות המדיניות שהיו לכך בטווח הבינוני.⁵⁹

על "תרומתה" המשמעותית של הקיצוניות החוסיינית למען העניין הציוני במישור המדיני-הבינלאומי עמד בן-גוריון באותה התקופה, בדיון במועצת מפא"י, ב - 7.2.1948:

לא מעט יש לנו להודות על שינוי זה ל"מופת"י... ל"מופת"י יש חלק לא קטן בהצלחתנו בלייק-טאכסט. אילו לא היה המופתי נוקט עמדה נוקשה, קיצונית -- כרוויזיוניסטים שלנו - איני בטוח אם היו נמצאות שלושים וחמש מדינות שהיו מסכימות למה שהסכימו⁶⁰

ציטוט אפייני אחר מדברי בן-גוריון מביא ריצ'רד קרוסמאן:

בבואכם לחתוך את גורלנו, אל תטעו לראות את היהודים כאן כיהודים שלכם בלבד. תארו לעצמכם שאנו אנגלים, הנלחמים לקיומם הלאומי, ושערו בפשכם שנוהג, כמו שהייתם נוהגים אתם אינן הייתם במצבו.⁶¹

וברוח אמירתו המפורסמת של בן-גוריון על דברי הגויים ומעשי היהודים... "לא חשוב מה יגידו הגויים כי אם מה יעשו היהודים" הוסיף בן-גוריון:

אל תזלזלו בתבונתנו. אנו בקיאים בבעיה זו יותר מכם, ואיש לא יוכל לאחז את עינינו בנוסחה או בדיבורים נאים. החליטו כך או כך, וזכרו, שבין כך וכך נילחם את מערכת דונקרק שלנו.⁶²

קרוסמאן, אשר עשה בארץ-ישראל כ - 100 ימים, לצורך עבודתה של הוועדה, מביא גם את תמצית דעתו של אבן-טעוד, המלך הסעודי, על התפקיד "השלילי" שממלאים היהודים בזירה המזרח-תיכונית, כפי שהתרשמו 3 מחברי הוועדה שחזרו מביקור בסעודיה:

⁵⁹ ראה: מיכאל הרטנור ומוריס סטרוך, ישראל/פלסטין - המציאות שמעבר למיתוסים (מצרפתית: נרי בריאל-סבנייה), המרכז היהודי-ערבי לשלום, נמנת חביבה, 1997, עמ. 240.
⁶⁰ ראה: דוד בן-גוריון, הזלחם ישראל, הוצאת מפלגת פועלי ארץ-ישראל, תל-אביב, תשי"א, עי"ע 68 - 69. (להלן: הזלחם ישראל).
⁶¹ קרוסמאן, עמ. 197.
⁶² שם עי"ע 197 - 198.

סר ג'ון סינגלטון, מאוניברסיטת בולר ובאקסטון חזרו מסעודיה... המלך דיבר, כנראה, ביולי-לב רב על אודות היהודים, באומרו שהם אויבי הערבים בכל מקום ובכל ארץ שלשם הם באים. יחס מעוררים מהומה, ופועלים נגד האינטרסים שלנו. אני משוכנע, שהיהודים שואפים לעורר חיכוכים בין הערבים ובין הבריטים והאמריקנים יחידים. את זה מבקשים הערבים למנוע, שנית, אם תימשך עליית היהודים ויתרבו נכסיהם בארץ-ישראל, יהיו לאחת הממשלות החזקות ביותר, מצוידת בגשק ובכסף ובכל שאר הצרכים, זה ישמש נגד הערבים, ויגרום להם קשיים מרובים. ראיה לכך ישמש מה שראתה הוועדה בעת ביקורה בארץ-ישראל.⁶³

ערב החלטת האו"ם על חלוקת ארץ-ישראל קיים השיי הערבי (שיי - שירות הידיעות של ה"הגנה" בטרם היות מזינת ישראל והשיי הערבי הוא המחלקה הערבית של השירות הזה) פעילות ערנית ביותר באמצעות סוכנים, מודיעים ואנשי שטח, במגמה להתחזקת מקרוב ובאמינות מירבית על הלך הרוחות בין הפלסטינים, על פליהם השונים, לבין מדינות ערב, אשר היו גם הן חלוקות ביניהן לבין עצמן כמעט בכל. מתאר את המצב הזה יואב גלבר:

מזרחני האגף הערבי היו מודעים, כמובן, לתסיסה במדינות ערב על רקע הדיונים באו"ם, אך הם שאבו עידוד מסיפורי מודיעיהם על היחסים העכורים שבין הפלסטינים לבין עצמם, על חילוקי הדעות שנתגלו בעידת טיפוס בין שליחי המופתי לנציגי כמה מדינות, בייחוד עיראק, ועל הקרע שבין המופתי לקאוקגיי. יוסף פיין סייר ברחבי הארץ והתריע ש"בזמן הקרוב תהיה מורגשת... פסיכוזה של קניית נשק. לשם קניה זו ימכרו קרקע, כי המזומנים אינם בגמצא במידה מספקת. הקונים העיקריים הם אנשי האופוזיציה וכל הפוחדים, והם רבים. הם מרגישים שיתכן שנשק זה יופנה נגדם במשך הזמן, אולם בינתיים חיים בתוך הרגשת האנדרלמוסיה שצריך להתגונן נגדה.⁶⁴

וגם: "יחד עם זה הכחיש האגף הערבי ב-ספטמבר 1947 כי יש תכונה למהומות בקרב ערביי הארץ, והדגיש כי 'ארץ שורר שקט מוחלט'. ולעומת זאת מברק מראשית אוקטובר 1947 ממששה שרתוק, מארצות-הברית, עפ"י ידיעות שהגיעו אליו מנציגים שונים של מדינות ערב באו"ם בזו הלשון:

⁶³ שם, עמ' 190.

⁶⁴ ראה: גלבר, חלק ב', ע"ע 691 - 692.

על מנת להבין את חיריעה הרחבה של הדברים ראוי בהחלט לקרוא את הפרק כולו בספרו של גלבר, הוא הפרק האחרון בספר; ראה: שם, ע"ע 687 - 715.

אם ותקבל החלוקה ופרוצדורה מיד מהומות נרחבות בארץ-ישראל. המדינות לא תשלחנה צבא, אך תושטנה תמיכה מירבית באנשים, בכסף ובנשק.⁶⁵

המתח הגיע לשיאים חדשים בעיצומם של הקרבות בראשית מאי 1948, עת עמדה מועצת-העם הזמנית להכריז על הקמת המדינה היהודית וההצבעה עמדה להיחתך על חודם של קול או שניים. בראיון גלוי לב שהעניק דוד בן-גוריון עשרים שנה לאחר התרחשות הדברים לעיתונאים ג'ון ווד קמחי, דיבר בן-גוריון על ההיסוסים והחששות שהיו נחלתם של רבים מידידי ישראל במדינות שונות בהתקרב מועד הכרזת המדינה. האחים קמחי מצטטים את דברי הגנרל מרשל, מצביא ארה"ב במלחמת העולם השנייה וידיד גדול לעם היהודי, כפי ששוחזר בפי בן-גוריון: "הדבר יביא להכרזת מלחמה על המדינה הצעירה על ידי צבאות ערב, וכתוצאה ממנה לא ייותר יהודי אחד בחיים." את הדברים הללו הביא, בזמנו, בעל קשרים הדוקים עם ה"הגנה", אשר חשש שהיהודים ימיטו על עצמם גורל דומה לגורל יהודי אירופה באם יכריזו על מדינה. נחום גולדמן, המנהיג הציוני הידוע וכן גם רוז הלפרין, נשיאת ארגון הנשים "הדסה", אשר "עזבה את ארץ-ישראל זמן קצר לפני מאי 1948, בהרגשה, שזו לה פעם אחרונה שהיא רואה את ארץ-ישראל ואת חבריה שם בחיים."⁶⁷ הש"י, הוא המודיעין הישראלי של טרם המדינה, עשה הכול שביכולתו כדי לעמוד מקרוב על כוונות הערבים, הן בארץ-ישראל והן מחוצה לה, בארצות ערב, אם כי לא תמיד הצליחו הידיעות שהשיג הש"י להבהיר את התמונה. ערב ההחלטה באו"ם אנו מוצאים בתקציר יומי של ידיעות "טנא" (שירות המודיעין של ה"הגנה") כתוב:

המופתי לא אמר נואש ובדעתו להקדים את תוכניות החבר הערבי וליצור עובדה של התנגשות מזוינת בין ערבים ויהודים שתעמיד אותו שוב בראש הציבור הערבי בארץ... בפעולות יפתחו בעוד חמישה חודשים לערך, בהתחשב עם עונת הזריעה והקטיף. מכל מקום יספיק המופתי להקדים את החבר הערבי, אשר לא יתחיל בפעולות לפני גמר הפינוי הבריטי, שיימשך עד הסתיו הבא.⁶⁸

בדו"ח שבועי אומר המסמך הבריטי: "במקרה שהחלוקה תאושר ע"י האו"ם (דברים אלה נכתבו בטרם ההחלטה באו"ם ב - 29.11.1947, ותורגמו ככל הנראה לאחר מכן)

⁶⁵ שם
⁶⁷ שם
⁶⁸ ראה: תקציר יומי של ידיעות טנא מ - 24.11.1947, א"צ, תיק 58, משלוח 900/52.

... באמצע חודש דצמבר תתחיל התקפה פתאומית משולבת - מצפון בידי הצבא הסורי, מדרום בידי הצבא המצרי, ובארץ בידי הכוח הערבי הארץ-ישראלי. לפי התוכנית תיכבש הארץ במשך כשבוע ימים, וביום 22 בדצמבר 1947 - לאחר שנושלים הפעולה - יכריזו על הקמת מדינה ערבית עצמאית ועל הקמת ממשלה ערבית.⁶⁹

אלא שדווקא מתיאוריו של ג'ון קמחי עצמו, בחיבורו "שבעת העמודים שהתמוטטו" עולה תמונה שונה לחלוטין מן התיאור, ה'אפוקליפטי' משהו, אשר נצטייר, באשר ליחסי הכוחות בין היהודים והערבים. עפ"י קמחי, יצרו סוכנויות הידיעות הגדולות מסך עשן כבד במיוחד, אשר פעל מדי פעם לטובת צד אחר של היריבים הניצים משני עברי החזית: משני צידי המתנס נזרקו באוויר, ככל הנראה במכוון, מספרים מוגזמים של חיילים וכוחות, כלי נשק וכמויות תחמושת שלא היו ולא נבראו, ככל הנראה כמין סוג של אמצעי לוחמה פסיכולוגי, ומסתבר שדבר זה מילא תפקיד רב-חשיבות בחשבון המלחמה הכולל. כותב קמחי:

סוכנות 'רויטרס' מסרה על קיומו של צבא מצרי אדיר ובו כמעט מאתיים אלף חיילים. סוכנות 'אסושייטד פרס' מסרה בשם ראש הממשלה העיראקית, כי שניים עד שלושה מיליונים אנשי שבטים עיראקיים (!) מוכנים לצעוד לעבר ארץ-ישראל. על הסורים מסרו, כי הם מוכנים להזנק. דומה היה הדבר שישראל תטבע, במבול הזה ותוך ימים ספורים... 'דיילי טלגרף' הלונדוני - יום ו', 14 במאי: 'מצרים תצטרף בחצות!... למחרת היום, ב - 15 בו: "הערבים צועדים ועולים על ארץ-ישראל... עשרת אלפים מצרים מתרכזים בדרום."

ועוד כהנה וכהנה תיאורים משולחי-דמיון. ובהמשך:

ועכשיו נעיין בדברים שנתרחשו באמת בזמן ההוא... המצרים לא גייסו אלא עשרת אלפים חיילים בשתי בריגאדות וכן איזה חיל עזר סודאני וסעודי. מלבד אלה היו להם קבוצות של מתנדבים שבאו מן "האחים המוסלמים", וכן יחידים שהתנדבו למלחמה מלב, מתוניס וממרוקו. מספר העיראקים המשתתפים בפעולות בהתחלת המלחמה לא עלה על אלף וחמש מאות איש. אף כי במרצת הקרבות הגיעו רבים נוספים. כשהזכרז על התפוגה הראשונה, ב - 11 ביוני, היה מספרם של העיראקים בארץ 500. הסורים - היו להם 3000 לוחמים. והלבנונים - בקירוב. הלגיון הערבי שלח תחילה למערכה 5000 איש. אבל אחר כך, לפני השלב השני של המלחמה, החזיר כמה מהם לתפקידים שונים בעבר-הירדן. חיל השחרור הערבי התפורר וחדל להתקיים ככוח מאורגן. בסך הכול העמידו הערבים למערכה 20,000 איש, בקירוב, תחת חמש מערכות פיקוד נפרדות.

⁶⁹ ראה: דו"ח שבעי של ה - FSS (מחלקת בטחון שדה) - (Field Security Section), אנ"ת, תיק 8/78/א

ובאשר לכוח הישראלי כותב קמחי בהמשך ישיר:

נגד חיל-פלישה זה לא היה לה, למדינת ישראל, כוחות מגן במספר מה ניכר, שעליו הכריזו התנועמלנים הציוניים ושנתקבלו אחר-כך על זעת התנועמלנים הערבים ועל דעתו של גלוב פחה, שהיפשו תירוץ טאה לתבוסתם. מסרו אז על מספרים של 60,000 עד 100,000 איש - המספר 100,000 נמסר על ידי גלוב פחה.⁷⁰

קמחי מ"ש, האם כן? (כנראה לא) אגב

ניתן יורם נמרוד את השיקולים שעמדו לנגד עיני בן-גוריון, כפי שבאו לידי ביטוי בחוות הדעת של שניים מן היועצים היותר מקורבים לבן-גוריון, אליהו ששון ועזרא דנין. ששון טען כי "יש לפגוע לא פה ושם, אלא בכל התחברה בבת אחת, בכל המסחר", בעוד דנין הציע "לא לפגוע בתחבורה באזור שבו אין התקפה עליו".⁷¹

במהלך החודשים הראשונים של 1948 הוכנה על-ידי מפקדת ה"הגנה" תכנית פעולה, שהביאה בחשבון את התגברות הכוח היהודי במאבק שהתפתח; זוהי "תכנית ד".⁷² במבוא לתוכנית, הנושאת את התאריך 10.3.1948, נאמר שמטרת התוכנית היא להשלים את שלוש התוכניות שקדמו לה (תוכנית ב', ממאי 1945, תוכנית מאי, 1946 ו"תוכנית יהושע" - 1948, ע"ש יהושע גלברמן), "ולהתאימן למצב המשוער שייווצר עם סיום השלטון הבריטי בארץ".⁷² בסעיף "א" של המבוא נאמר כי מטרת התוכנית היא:

השתלטות על שטחה של המדינה העברית והגנה על גבולותיה, כן גם על גושי ההתיישבות והאוכלוסייה העברית שמחוץ לגבולות, נגד אויב סדיר, סדיר למחצה וזעיר - הפועל מבסיסים אשר מחוץ לשטח המדינה או בסיסים הנמצאים בתוכה.⁷³

האם זהו המושג? (אולי לא)

וב"תולדות מלחמת הקוממיות" מנוסחים הדברים כך:

בשלבם קודמים נערכו במטה ה"הגנה" תוכניות אופרטיביות אחרות, אך בעוד שהמשימה שנקבעה בתוכניות אלה הייתה הגנה: הגנה על הנפש, על הרכוש ועל זכויות העם היהודי - קבעה תוכנית ד'

⁷⁰ ראה: קמחי-העמודים, עמ. 274.
⁷¹ ראה: יורם נמרוד, מפגש בצומת: יהודים וערבים בארץ-ישראל - דורות אחרונים, אוניברסיטת חיפה - אורנים, תשמ"ה, עמ. 92.
⁷² ראה: סת"ה, כרך ג' ספר שלישי, ע"ע 1955 - 1959. (להלן: סת"ה).
ראה גם: ברדך קימרינג, "ההבניה החברתית של המושג 'הביטחון הלאומי' של ישראל" בתוך: תרבות דמוקרטית, אוניברסיטת בר-אילן והמכון הישראלי לדמוקרטיה, כרך 4-5, תשס"א 2001, ע"ע 272-275.
⁷³ ראה: סת"ה, שם.

כמשימה את ההשתלטות על שטחה של המדינה העברית והגנה על גבולותיה - לקראת פלישת צבאות ערב, והטילה על החטיבות השונות את ההשתלטות על מרחביהן עם הפינוי הבריטי.⁷⁴

לכאורה, אין בו, בניסוח הזה דבר, החורג מן ההיגיון המתבקש מצרכי הזמן באותה התקופה, של ערב הפינוי הבריטי את ארץ-ישראל, אלא שבגוף התוכנית, בהמשך, הופיעו בהחלט ביטויים בעייתיים, בכל הנוגע לכוונות כותביהם.

מה, ובכן, נאמר בה, בתוכנית ד', אודותיו מתנהל מזה מספר שנים פלמוס כה חריף ונוקב בין ההיסטוריונים.

בפרק השלישי, הנקרא "הגדרת התפקידים", בסעיף השני בו, בשם "ייצוב מערכות ההגנה והחסימות", בסעיף קטן "4" נכללו השורות כדלקמן:

השמדת כפרים (שריפה, פיצוץ ומיקוש החורבות) - בעיקר לגבי ישובים שאין באפשרותנו לחשתט עליהם בקביעות.

פעולות ביעור והשתלטות שתיעשינה בהתאם לקווים: - כיתור הכפר ועריכת חיפוש בתוכו. במקרה של התנגדות - השמדת הכוח המזוין וגירוש האוכלוסייה אל מעבר גבול המדינה.

ולאחר מכן, בסעיף השביעי, שכותרתו "התקפת-נגד, בתוך ומחוץ לגבולות הארץ" נכלל סעיף קטן ובו:

שיטת חתקפת הנגד תהיה, בדרך כלל - פשיטה לעומק של כוח... אשר יתקוף ישובים ומרכזים של האויב במרכזו, במטרה של השמדתם והשמדת הכוח המזוין שבהם...⁷⁵

זהבה אוסטפלד בספרה מציינת:

כן נקבע בתוכנית, כי סמכות ההחלטה לגבי כפרים אותם יש להצטט, לבער או להשמיד, תהיה בידי מפקדי החטיבות, אולם רק לאחר התייעצות מקדימה עם היועצים לענייני ערבים ועם קציני השיוט.⁷⁶

⁷⁴ ראה: (לא מופיע שם המחבר), תולדות מלחמת הקוממיות, צבא ההגנה לישראל (אין ציון מקום ההוצאה), אוגוסט 1964, עמ. 123.

⁷⁵ ראה: סתייה, כרך ג', חלק שלישי, עייע 1957 - 1958. תיאור מפורט של תוכנית די תולדותיה והתפתחותם, הביצוע מול התכנון, השפעתה על בריחת הערבים מן הארץ ועל גבולות המדינה שלאחר מכן ראה: זהבה אוסטפלד, צבא נלד - שלבים עיקריים בבניית הצבא בהנהגות של דוד בן-גוריון, משרד הביטחון-ההוצאה לאור, תל-אביב, 1994, עייע 289 - 323. (להלן: אוסטפלד).

על תוכנית די ראה גם: יגאל עילם, התנגה - הדרך הציונית אל הכנס, זמורה, ביתן, מודן - הוצאה לאור, תל-אביב, 1979, עייע 292 - 293.
⁷⁶ ראה: אוסטפלד, עמ. 308. מקור התעודות האופרטיביות שטעדרו לחטיבות המרחביות - ראה: א"צ, תיק 595, משלוח 922/75.

Handwritten notes in Hebrew, including "האם יש להוסיף" and "האם יש להוסיף" written vertically.

ייתכן, שדוגמה לקצין ש"י מסוג זה שצוין לעיל היה שמשון משבץ, אותו פגשנו לרוב, בעדויותיהם של אנשי טנטורה.

אלה הם, אולי, המשפטים העיקריים, אם כי לא היחידים בתוכנית, עליהם נטוש הויכוח, בשני כיוונים עיקריים: הכיוון האחד הוא על פרשנותם של הסעיפים הנדונים והכיוון השני, הקשור בו ואף נובע ממנו במידה רבה: הביצוע בשטח של סעיפי התוכנית.

ובכן, גם אם נקבל את קביעתו של בני מוריס, ש:

תוכנית ד' הוכנה על פי שיקולים צבאיים ונועדה להשגת יעדים צבאיים, ולא הייתה בגדר תוכנית פוליטית לגירושם של ערביי ארץ-ישראל.

הרי שהוא עצמו קובע, מיד בהמשך כי:

בשל אופייה של המלחמה ובגלל הערוב בין שתי האוכלוסיות, וכיוון שנועדה לדאוג לביטחונם של האזורים הפנימיים של המדינה היהודית לקראת הקרב הממשמש ובא לאורך הגבולות - משמעות המעשית של התוכנית הייתה ריקון הכפרים, שבהם ישבו מיליציות מקומיות עוינות וכוחות לא

סדירים, והריסתם. ⁷⁷ לא היה צורך להפיל את הכפרים. ג. פ. ג'.

האזכור
(ה' + ה')
ככ"ה

צריך לציין, כי תוכנית ד' נועדה, במקורה, להפעלה, לאחר ה- 15.5.1948, הוא מועד הצפוי לפינוי הבריטי, אלא שמאחר והבריטים החלו את פינויים מן הארץ שבועות אחדים קודם לכן, נוצר, בחזיתות השונות, מצב שדחף את כוחות ה"הגנה" לתגובות ותפיסות עמדות עפ"י הנתונים שנקבעו בשטח, על מנת שלא תיווצרנה ע"י הפלסטינים עובדות בלתי הפיכות. במצב ששרר בארץ-ישראל בתקופה המדוברת, עת "דמדומים" למנדט הבריטי, פעולות איבה מתמשכות בין יהודים וערבים, שהחלו למן ה- 30 בנובמבר, למחרת החלטת ה"חלוקה", שנחתה הן ע"י הפלסטינים והן ע"י מדינות ערב, די היה בתוכנית כה משופעת באופציות שונות כתוכנית ד', המדברת, בו-זמנית, אודות פשיטות בעומק שטח האויב, השתלטות על עורקי תחבורה מרכזיים וסילוק כפרי האויב השולטים בקרבתם, תקיפת מרכזי אויב וגירוש האוכלוסייה מהם, השמדת כוחותיו המזוינים של האויב ובעת הצורך אף מחיקתם מעל האדמה של כפרים שלמים, עפ"י נוהל מוכר ורשמי, על מנת ליצור באזורים השונים דפוסי התנהגות שונים של מפקדים ומפקדי מישנה, אשר קבעו את מדיניותם בהתאם לפרשנותם האישית לגבי סעיפים שונים בתוכנית, וכך, בעצם, נוצרו ביחידות

11.5

המטרה
למנוע את התגובה
האישית של המפקדים
לסעיפי התוכנית

⁷⁷ ראה: מוריס, עמ' 93.

השונות, נוהלי פעולה "ייחודיים" להן, אשר אפשרו, לעיתים, חופש פעולה מופלג למפקדים זוטרים ואף לחיילים, בכל הנוגע לכללי התנהגות בקרב ולאחריו, נוהלי התנהגות כלפי שבויה מלחמה, אוכלוסיה בלתי לוחמת ועוד.

יש לציין, שבאותה עת עצמה, בישיבת הוועד הציוני שהתקיימה ב- 6.4.1948, דיבר יו"ר הוועד, דוד בן-גוריון, על המצב הקריטי של הישוב, על הניתוק למחצה של ירושלים העברית והמצור של העיר העתיקה, על הדרכים המשובשות בכל רחבי הארץ, על הכוחות הבלתי-סדירים הממלאים יותר ויותר את הארץ, בנוסף ללגיון הערבי הירדני ושאר צבאות ערב הצפויים לפלוש בכל רגע. אמר בן-גוריון בין היתר כדלקמן:

ב- 15 במאי, ביום בו מתבטל באופן רשמי השלטון המנדטורי, תהיה הארץ פתוחה להסתערות מלאה של כוחות האויב. היחס בין יהודי ארץ-ישראל ובין הערבים בארץ ובארצות השכנות, בלי צפון-אפריקה, הוא בערך אחד מול ארבעים.⁷⁸

וכאן עבר בן-גוריון לתאר את עצמתם הבינלאומית של הערבים ומדינות ערב, לעומת מצבם מבלי לדעת מה ילד יום, וחרף, ואולי אף בגין כל אלה, אומר בן-גוריון:

לא להסתפק בתכסיסי-מגן בלבד, אלא לתקוף במועד הנכון לאורך כל החזית, ולא רק בשטח המדינה היהודית, ולא רק בתחומי ארץ-ישראל, אלא למחוץ את האויב כאשר ימצא.⁷⁹

הדיון בפרשנות לתוכנית ד', הנמשך עוד ועוד, מלמדנו, בראש ובראשונה, כי אין, וכנראה לא יכול להיות, פירוש "מדעני" אחד ויחיד לסעיפיה השונים של התוכנית ולא כל שכן לפרשנותיהם השונות של הלוחמים ומפקדיהם בשדה המערכה ב- 1948. ברוח דומה כותב דוד טל, המשתלב בדיון זה, תוך הצגת השאלה: "תוכנית ד': תוכנית-אב או צורך השעה?". ואומר טל:

הנקודה השנייה הראויה לאזכור היא שלמרות שהתוכנית לא קבעה כי יש לרש את ערביי ארץ-ישראל, או את הערבים שייכנסו תחת שליטתם של הכוחות היהודיים במהלך המלחמה, הרי בין אם מתוך הבנתם את הפקודות או מיוזמתם שלהם פעלו מפקדי ה"הגנה" ואחר-כך צה"ל וגירשו רבים מהערבים ששהו בתחומי פעילותם. גירוש זה, יש לציין, התבצע וסך כזו הלחימה, אך קשה מאוד

⁷⁸ ראה: דוד בן-גוריון, מדינת ישראל המחודשת, עם עובד, תל-אביב, 1969, חלק א', עמ. 76.
⁷⁹ ראה: שם.

לעשות הבחנה חד-משמעית בין מה שהיה צורך צבאי מובהק לבין מה שהיה ניצול הזדמנות לצרכים פוליטיים.⁸⁰

ואם כזוהי הפרשנות באשר לצורך בגירוש, הרי מכאן, שלא יפלא הדבר אם בנתונים שכאלה, גם הפרשנות לגבי מושגים כ"ביעור כפרים", "ניתוק דרכי נסיגה", "השמדה", ועוד כהנה וכהנה, התרחבה והסתעפה ביותר דרכה משולחן המטה של ה"הגנה", בראשות יגאל ידן ושאר חברי המטה הכללי, ועד הגיעה לשטח, אל הלוחמים עצמם. אישור לפרשנות "גמישה" זו, ניתן למצוא גם בפרשנותו של דן זקס לאותו עניין עצמו, במאמרו על קהיסטוריוגרפיה וזהות לאומית:

כבר במארת ניתנה למפקדי ה"הגנה", מדרגת מג"ד ומעלה, הסמכות "לגרש כפרים עוינים בפועל או בכוח", ובשלב זה מומש ההיתר תכופות בהקשר של הגנת דרכי הנסיעה, ונון שילוב הפחדה בטרם קרב עם גירוש כפוי של הנותרים לאחר הכיבוש.⁸¹

וכאן, ממשיך זקס את משפטו: "עם זאת, עד יוני, בשילוב עם דברי בני מוריס כתנא דמסייע באותו העניין:

לא נתקבלה, לא מצד גורמים פוליטיים ולא מצד המטה הכללי, החלטה לגרש את הערבים משטחי המדינה היהודית; לא הייתה שום "תוכנית" מסוג זה, והעניין לא נדון מעולם במוסדות המדיניים העליונים.⁸²

ועם זאת, זקס עצמו מצטט קטע מאוחר יותר של בני מוריס, בו מצביע המחבר על הסלמה ממשית בהתנהגות הצבא ומעשיו:

אין ספק שהישוב נלחם במשך תקופה ארוכה של מלחמת הקוממיות בתחושה של "הגב אל הקיר", וגם אין ספק כי חייליו ערכו מעשי טבח אכזריים במאות כפריים ערביים (דווימה, גיש, עילאבון, ספסף, סאסא, מגיד אל-כרום, סאליחה, חולה, דיר אל-אסד ובינעוה), גם בסוף אוקטובר 1948, אחרי

??
25/10/03

⁸⁰ ראה: דוד טל, "תוכנית ד': תוכנית-אב או צורך השעה", זמנים, בית הספר להיסטוריה, אוניברסיטת תל-אביב, גיליון 61, חורף 1997/8.
⁸¹ ראה: דן זקס, "היסטוריוגרפיה וזהות לאומית", בתוך: תיאוריה וביטוריה, מכון ון ליר-ירושלים, הוצאת הקיבוץ המאוחד, תל-אביב מט. 8, קיץ 1996, עמ. 78.
⁸² ראה: מוריס, עמ. 386.

שתחושת ה"גב אל הקיר" פנה כמעט לחלוטין. אין ספק כי תפקידו של ההיסטוריון לחשוף גם את הפן הזה של תשי"ח, בצד הפן ההרואי.⁸³

מלחמת 1948, זו המכונה "מלחמת העצמאות" אצל היהודים ו"נכבת (או: כארתית) פלסטיין" ("שואת פלסטיין") אצל הערבים, הביאה ל"מהפכה" דמוגרפית טוטאלית בכל הנוגע למפת ישראל שלאחר המלחמה. תרבות שלימה, בת כ- 533 כפרים, עיירות ואף שכונות ערביות שלמות בערים המעורבות, שנמחו מעל הקרקע והיו כלא היו בכל רחבי ארץ-ישראל המערבית.⁸⁴

פלסטיין, שבטרם המלחמה, מנתה מעל למיליון ורבע תושבים פלסטינים, "התרוקנה" באופן משמעותי ביותר מתושביה הערבים ובחלקים רבים אף נותרה פלסטיין ללא פלסטינים.⁸⁵ כ- 65 עד 70 אחוזים מערבי פלסטיין ישבו בכפרים ויתרם חיו בעיירות. עפ"י בני מוריס, היו בארץ-ישראל (ובכלל זה גם שטחי הגדה המערבית, כמובן), באותה התקופה, כ- 800 עד 850 כפרים ערבים, בעוד שבמפת הישובים הערבים שננטשו כולל מוריס רק כ- 370 כפרים וישובים ערביים שונים.⁸⁶

אחת התופעות היותר מפתיעות של מלחמת 1948 היא הנטישה הערבית ההמונית של כפרים ועיירות ואזורי מגורים שלמים, ללא, או כמעט ללא לחימה כלל, וזאת - גם ממקומות בהם הפצירו בתושבים להישאר והבטיחום כי לא יאונה להם כל רע (ידוע ומפורסם מקרה חיפה). ההסברים שניתנו במשך השנים, החל מפרשת זיר יאסין ועד ההוראה לעזוב, זמנית, של המנהיגות הפלסטינית או הערבית, או אף של שתיהן גם יחד, שהייתה או לא הייתה, אינם השאלה אם הייתה או לא הייתה הוראה לפלסטינים לעזוב אינה משנה מהותית את עיסוקה של עבודה זו. עובדת התרוקנותה הפתאומית של הארץ מיושביה הערבים והיווצרות מרחבי ארץ שלמים ריקים מאדם, יצרה באחת מציאות שהישוב היהודי, בעיצומה של המלחמה, לא היה ערוך לקראתה במידה מספקת.

בספרם "דיירי משנה", על ערבי ישראל, כותבים עוזי בנוזמן ועטאללה מנצור:

⁸³ ראה: בני מוריס, "היסטוריה אוניקטיבית", מוסף הארץ, 1.7.1994, עמ. 40.
⁸⁴ המספר של 420 כפרים לקוח מספרו של וליד ח'אלדי. ראה:

Walid Khalidi (ed.); All that Remains - the Palestinians Villages Occupied and Depopulated by Israel in 1948, Institute for Palestine Studies: Washington, 1992, p. xxxiii.

(להלן: ח'אלדי).

מספר זה של 420 נקודות ישוב, אינו מוסכם על כל החוקרים וישנן בעניין זה גרסאות נוספות, כגון זו של צירלס קיימן, המדבר על 352 נקודות ישוב בלבד. ראה: צירלס קיימן, "אחרי האסון: הערבים במדינת ישראל, 1948 - 1950", בתוך: מחברות למחקר ולביקורת, 10 (חיפה, 1984), עמ. 7.
⁸⁵ ראה:

Ibrahim Abu-Lughod, (ed.), The Transformation of Palestine, Northwestern University Press, Evanston, 1971, p.p 135-136

(להלן: (אבו-לועוד)

⁸⁶ ראה: מוריס-תל-אביב, ע"ע 22, 582 - 583.

Handwritten notes in the left margin, including the word "מוריס" (Morris) and other illegible scribbles.

Handwritten notes in the bottom left margin, including the word "מוריס" (Morris) and other illegible scribbles.

Handwritten notes in the right margin, including the number "333" and other illegible scribbles.

המיעוט הערבי שנשאר בבבלותיה של מדינת ישראל בתום מלחמת העצמאות היה כ - 20 אחוז מהאוכלוסייה הערבית שהייתה באותם שטחים עד פרוץ מלחמת העצמאות. רובם המכריע של הערבים ברחו, או נורשו, או שאבו עידוד מנורמים ישראלים וערביים לנטוש את מקומותיהם ולעבור למדינות השכנות. מספרם המדויק של העוזבים ושל הנשארים שנוי במחלוקת, וממנה נגזרת אי-ההסכמה על היקפה של בעיית הפליטים. מכל מקום, מספר הערבים שחיו בישראל ביום מרשם התושבים, 8.11.1948, היה 69 אלף. לפי מרשם התושבים, עד פברואר 1949, היה מספרם 108,514, אבל המרשם לא היה מלא ולא כלל את רוב הבדואים שבנוב. עם העברתם של כפרי המשולש הקטן לישראל, באפריל - יולי 1949, נוספו על הערבים שחיו בישראל 30,730 ערבים. לפי אומדני הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה היה מספרם של הלא-יהודים בשנת 1950 כ-160 אלף.⁸⁷

ואכן, התנופה של עזיבת הערבים את הכפרים והעיירות הייתה רחבת ממדים ומהירה הרבה יותר ממה שמישהו מן המבינים בדבר יכול היה לצפות מראש. על כך כתב עזרא דנין:

פרשת יציאת הערבים את הארץ הייתה, בגדר של הפתעה לכול... הנחנו, כי יש לכוון את המאמצים לפגיעה במי שכינינו 'אבות הפורעים', כדי שפעולות האיבה יתבשלו על אש קטנה. אולם המציאות התפתחה אחרת, לאו-דווקא כצפוי על-דנו בדיוק... בהגיע אפריל היינו עדים לתחילתה של מנוסה ערבית רבה חרף ההבטחות שהבטחנו לתושבי כפרי השפלה והשרון, שלא יאונה להם כל רע... משהחלה הנדידה הגדולה, היא התקלחה כאש בשדה קוצים, כמגיפה מידבקת מהירה. רוח העזיבה הייתה כה עזה, עד שנתפסו לה גם ערבים שהיו 'מסומנים' על שום שיתוף-פעולה עמנו, והיה ברי לדידי שדיווחם תסתיים במותם האלים מדי אחיהם הלאומיים.⁸⁸

יוסף ויץ, איש הקרן הקיימת, אינו מסתיר את קורת רוחו מן הפינוי הערבי המאסיבי, בד בבד עם חששו, שמא מזימה כלשהי מאחריו, והוא כותב, ב - 22.4.1948:

מוטב אפוא שיפנו את חיפה, והפינוי החל... ובכן, חיפה תפונה גם היא, והצבא הבריטי עוזר לערבים. מה הסיבה? ומה תהיינה התוצאות? כוססים בקרבי חששות לפרענות, שמא נרקמת כאן איזו מזימה נגדנו. אולי יקל הפינוי על המלחמה בנו, לאחר שהצבא הסדיר מהמדינות השכנות יפלוש ארצה ב - 16

⁸⁷ ראה: עוזי בנימן ועטאללה מנצור, דיוור משונה - ערביי ישראל, מעמדם והמדיניות כלפיהם, כתר, ירושלים, 1992, עמ. 15.
⁸⁸ ראה: דנין, עמ. 217.

Handwritten notes in Hebrew, including the word 'התפתחה' (developed) and other illegible scribbles.

במאי? או אולי עזיבה ובריחה אלו אינן אלא תוצאה לתבוסה האופיינית לערבי זמננו בשעה שאין ידם על העליונה? נראה לי, שמוטב לעודד מצב-דוח זה השורר ביניהם... עלינו להקים את מדינתנו.⁸⁹

ולמחרת היום, ברוח דומה, מוסיף ויץ:

הציר העיקרי בשיחה עם אנשינו בחיפה הוא, כמובן, עזיבת הערבים את העיר. משהו מתחת לסף ההכרה מפחידני מפני בריחה זו, בייחוד כשהבריטים עוזרים לה. שאלתי את סטרומזה, וולף ודנין, המכירים היטב את הערבים ואת ערבי העיר לפשרה של תופעה זו. הם השיבו: "פחד ותבוסה. חסרה אצלם מנהיגות, חסרה מטרה למלחמה וכו', וכו'".⁹⁰

גם דוד בן-גוריון בביקורו בחיפה, שבוע ימים לאחר ההשתלטות היהודית על העיר, עומד משתאה, למראה השכונות הערביות הריקות מאדם וכותב באותו יום ביומנו:

לפנות ערב עברתי שוב בלוויית הממ"ז [ממ"ז - מפקד מחוז] את השכונות הערביות... כיצד עזבו עשרות אלפים אנשים בבהלה כזו - ללא סיבה מספקת - את עירם, בתיהם ועושרם! מה גרם לנוסות זו! לא יתכן שעשירים מופלגים - והיו כאלו עשירים מופלגים, יודעי דבר אומרים, העשירים הגדולים שבארץ כולה - יעזבו את כל הונם מפני שמישהו פקד עליהם. האומנם פחד?⁹¹

ובאותו ערב עצמו, בעקבות פגישה עם הוועדה החיפאית לענייני הערבים לשם "ביחור קו התנהגותנו", במסגרת רשימת כללים שנקבעה בהוראות חדשות של מנהלת העם (היי"ג), קובע בן-גוריון כסעיף "א" של אותם כללים כי "אין זה תפקידנו לדאוג לחזרת הערבים" ובסעיף "ב" של אותה הרשימה נאמר: "כל ערבי שנשאר בחיפה עלינו לנהוג בו בשוויון אזרחי ואנושי, מחוץ לענייני נשק"⁹² אמירה זו מתאימה לגישה הציונית הבסיסית מראשיתה כלפי תושבים לא-יהודים של המדינה היהודית, כפי שבא הדבר לדי ביטוי גם ע"י הרצל ב"מדינת היהודים":

⁸⁹ ראה: ניצ, עמ. 272.

⁹⁰ ראה: שם.

⁹¹ ראה: דוד בן-גוריון, *זמן המלחמה - מלחמת העצמאות, תשי"ח - תשי"ט*, עריכה: גרשון ריבלין ואלחנן אורן, החברה להפצת משנתו של דוד בן-גוריון, משרד הביטחון - ההוצאה לאור, תל-אביב, 1982, כרך א', עמ. 381. (להלן: *יומן ב"ג*).

⁹² ראה: שם, עמ. 382.

ואם יאבה המקרה, כי יגורו בתוכנו גם בני אמונות אחרות או בני לאומים אחרים, ומצאו מתסה ומגן בכבוד שכם אחד עם כל אזרחי המדינה.⁹³

אלא שכדאי לזכור גם את ציטוטו של עזרא דנין מדברי בן-גוריון על יציאת ערבי חיפה, באותו ביקור בעיר, או בביקור אחד קודם. עיתוי הביקור הזה של בן-גוריון בחיפה, עפ"י דנין, אינו ברור עד תום, שכן, ביומן בן-גוריון נזכר ביקור בחיפה רק ב - 1.5.1948 ואילו דנין מדבר על ביקור ב - 23.4.1948. ביום זה, שהיה ערב חג הפסח, היה בן-גוריון, עפ"י הכתוב ב"יומני", כל היום בירושלים ובערב הסב ל"סדר פסח של החיילים במחנה שנלר".⁹⁴

אין לשער שבין שני התאריכים הללו הספיק בן-גוריון לבקר פעם נוספת בחיפה. וכך מצטט דנין את בן-גוריון באותו ביקור: "כמה עוד נשארו? אם היו רוצים ללכת - מדוע אתם מעכבים בעינינו הניחו לנו ללכת!"⁹⁵ ודנין וזמן אחר - גאון
וברוח זו מוצאים אנו, פעם אחר פעם, הן אצל בן-גוריון והן אצל בכירים אחרים, אמירות ואמירות שכנגד, הסותרות אותן מניה וביה.

למשל: ב - 3.12.1947, בסמוך מאוד להחלטת האו"ם על ה"חלוקה", הונקיים דיון מקיף במרכז מפא"י, במגמה לקבוע עמדה בנושא קווי יסוד לדמות המדינה היהודית העתידית ודרכה בתחומים שונים. אחד הנושאים המרכזיים בדיון היה יחס המדינה כלפי המיעוט הערבי, אשר מלכתחילה, אמור היה להקיף כ - 40% מאוכלוסיית המדינה המיועדת. בדיון הציג בן-גוריון את אמונתו החזקה בעליה המונית של יהודים לארץ-ישראל, שהיא היא האמצעי הבדוק ביותר כדי להימנע מסכנת השתלטות המיעוט הערבי והפיכתו לרוב במדינה.

ברם, בו-זמנית דיבר בן-גוריון על כוונה מפורשת של הנהגת המדינה העתידה לנהוג שוויון זכויות מלא כלפי האוכלוסייה הערבית, בבחינת גשר וקשר עתידי כלפי מדינות ערב העוינות.⁹⁶ השתלשלות המאורעות בחודשים שלאחר מכן הסיטה את תשומת הלב לכיוון אחר לחלוטין, הכניסה את הארץ כולה למעגל דמים רצחני למשך חודשים ארוכים וגרמה לקובעי המדיניות להרהורים נוספים ושונים באשר לעתיד היחסים בין היהודים והערבים בארץ-ישראל. יש להניח שאירועי המלחמה והמנוסה הערבית הכוללת, הם גם שהביאו לגישה חדשה בקרב ההנהגה הישראלית, גישה, עליה רמזה גולדה מאירסון (לימים: מאיר) בפגישה האחרונה עם המלך

אין לשער שבין שני התאריכים הללו הספיק בן-גוריון לבקר פעם נוספת בחיפה. וכך מצטט דנין את בן-גוריון באותו ביקור: "כמה עוד נשארו? אם היו רוצים ללכת - מדוע אתם מעכבים בעינינו הניחו לנו ללכת!"⁹⁵ ודנין וזמן אחר - גאון

מפא"י
במגמה לקבוע עמדה בנושא קווי יסוד לדמות המדינה היהודית העתידית ודרכה בתחומים שונים. אחד הנושאים המרכזיים בדיון היה יחס המדינה כלפי המיעוט הערבי, אשר מלכתחילה, אמור היה להקיף כ - 40% מאוכלוסיית המדינה המיועדת. בדיון הציג בן-גוריון את אמונתו החזקה בעליה המונית של יהודים לארץ-ישראל, שהיא היא האמצעי הבדוק ביותר כדי להימנע מסכנת השתלטות המיעוט הערבי והפיכתו לרוב במדינה.

⁹³ ראה: תיאודור הרצל, מדינת היהודים - נסיון לפתרון חדיש של שאלת היהודים, עברית: אשר ברש, הוצאה מיוחדת לרגל יובל החמישים להופעת הספר, מחלקת הארגון של הנהלת ההסתדרות הציונית, תל-אביב, תשי"ו, עמ. 78.
⁹⁴ ראה: שם, עמ. 366.
⁹⁵ ראה: דנין, עמ. 218.
⁹⁶ ראה: פרסוקול שיבת מרכז מפא"י מ - 3.12.1947, ארכיון מפלגת העבודה, בית ברל, חטיבה 2, תיק 23/47, ע"ע 17-7.

עבדאללה, ערב פלישת מדינות ערב לארץ-ישראל. בפגישה זו הזהירה גולדה את המלך והתרתה בו, ועל כך כתב זאב שרף:

אנחנו מוכנים לכבד גבולות, כל עוד יש שלום. אבל במקרה של מלחמה נילחם בכל מקום אליו נוכל להגיע, וככל שסיפיק לנו כוחנו, וידע כי כוחנו היום אינו דומה למה שהיה לפני 4 - 5 חודשים.⁹⁷

יוסף ויץ טרוד ומודאג כל אותם ימים בעניין הקרקעות הערביות ונכסי הנפקדים הערבים וכל העת הוגה מוחו מחשבות כיצד לנצל את הריק הנוצר על-ידי עזיבת הערבים לטובת נקודות התיישבות נוספות. ב - 20.5.1948 אנו מוצאים ביומנו:

מחשבות ממחשבות רבות על ענייני העלויות וההתיישבות התרוצצו בקרבי כל היום. אך שנתי נדדה. חשש התגבב לליבי שאין ממשות בכל אלה. אנו עומדים במלחמה כבדה, וכל עוד לא יונח לנו - לא תהיה התיישבות. אם כן, מה טעם בטחינת מים? ועוד: הנה עברו ששה ימים לקיומה של מדינת ישראל. ודאי הוא שהרבה מושגים שהשתגרו עומדים להשתנות והנחות רבות להתערער, ביניהן אולי גם ההנחה על חמשך הקרנות, בייחוד לגבי הקרן הקיימת. הן תפקידה העיקרי - גאולת האזמה - יתמלא על-ידי המדינה ובדרך שלא ציפינו לה: בריחת הערבים תביא לידי מהפכה קרקעית גמורה, כי הם לא יחזרו, אדמתם ונישאר בלי בעלים והמדינה עתידה להחרימה. ייתכן שהתפקיד היחיד יהיה דווקא בהתיישבות, כלומר חברה להתיישבות שתשיג כספים מבחוץ, והיא תציעדנו ביותר מהירות למטרוננו.⁹⁸

ביומנו מ - 24.5.1948, מציין יוסף ויץ כי קיבל מכתב מעזרא דנין, בו "העירני על הצורך לעיין באפשרות

של יטרנספר ערבי לארצות השכנות, בייחוד שממילא הוא מתקיים במציאות."⁹⁹

ואכן, מספר ימים לאחר מכן, ב - 27.5.1948, מרחיב ויץ את דיבורו בנושא:

בשיחתי עם מי שרתוק במשרד החוץ, העליתי ארבעה עניינים:

1. טרנספר - בדיעבד; האם יש לעשות פעולה כדי להפוך את בריחת הערבים מהארץ לעובדה, ששוב לא יחזרו! אם כן, האם יהיה נכון להטיל על ועדת שלושה - עזרא דנין, אי ששון ואני - שטיפלה בעניינים הערבים מטעם המוסדות, שהיא תעבד תוכנית פעולה מכוונת למטרות ה"טרנספר"? תשובתו:

⁹⁷ ראה: שרף, עמ. 63.
⁹⁸ ראה: ויץ, עמ. 288.
⁹⁹ ראה: שם, עמ. 291.

האם אין
עליו
קריאה
אין
אין
אין

הוא מברך על יזמתי בעניין זה. גם דעתו היא, שיש לפעול להפיכת הבריחה לעובדה קיימת. ייתמך על כך עם בן-גוריון וקפלן.

2. קניית קרקע מערבים יוצאים – הוא מחייב פעולה זו, כי היא מביאתנו למטרה כפולה: קניית קרקע והעברת אובלוסין.

3. הצעת קאנטארוביץ בדבר אדמות הנרמנים – הוא רואה, כי נצטרך לשלם בעדה, ולא נזכה מן הכיבוש. אך יש פנאי. עלינו להיראות כבלתי מעוניינים ברכישה זו, כדי להשיג תנאים טובים.

4. תיקון גבולות ה"חלוקה". האם נהיה חייבים לעמוד בתחומים שנבעו על ידי האו"ם, לאחר שהם נשתנו למעשה בשדה המלחמה, או שנתקן אותם בהתאם למציאותנו? לדעתו אנו עומדים לעת-עתה בתחומי האו"ם. אנשינו הונחייבו על כך לפני טרומן בטרם הכיר במדינת ישראל. אולם עדיין אין זה סוף-פסוק... לבקשתי הבטיחני, כי העיזן בשאלות – שלדעתו הן חשובות מאוד – לא ידחה.¹⁰⁰

יומיים לאחר מכן אנו קוראים שוב, ביומנו של ויץ, על כך שידיעה ששמע ב"קול הגליל" על דבר משא ומתן על החזרת 20 אלף פליטים לחיפה גרמה לו לזעזוע, שגרם לו להריץ מייד מכתב דחוף אל שרת, בו הביע את תזדהמתו:

זועזעתי בשמעי את 'קול הגליל' מודיע, כי מתנהל מו"מ עם משלחת של פליטים ערבים בבירות על החזרת 20 אלף מהם לחיפה, וגם נקבעו התנאים להחזרתם. מה קרה? שאלתי את עצמי. כבר מזדורים להחזירים? מיד כתבתי למשה שרונק: "יקירי משה, אחרי שיחתנו אתמול, שבה ביטאת את עמדתך החיובית בשאלת 'טרנספר' בדיעבד' נדהמתי ממש לשמוע הערב את 'קול ישראל' מודיע בשם 'קול הגליל', כי מתנהל מו"מ על החזרת 20 אלף פליטים ערבים מבירות לחיפה. האומנם נתקבלה בינתיים בחוגי ממשלתנו עמדה אחרת, או שעדה זה הפקר הוא וכל אישיות מיוחדת יכולה להתגדר בו כרצונו?

אני מרשה לעצמי להפנות את תשומת לבך לידיעה זו, מחמת 'הגורליות' לענייננו התלויה בכיוון שיינתן לפתרון הבעיה העדינה הזאת. על כל פנים, כל חפזון בהחזרת פליטים אלה למדינת ישראל יהיה בו בשבילנו משום משנה ממיט אסון.¹⁰¹

ובאותו עמוד ביומנו של ויץ, מספר המחבר על פעולתו להקמת "ועדת הטרנספר" שיזם. הוא קיים פגישת עבודה עם עזרא דנין ואליהו ששון, חבריה המיועדים של הוועדה, ויחד קבעו "ראשי-פרקים בעבודת הוועדה":

¹⁰⁰ ראה: שם, עמ' 293.
¹⁰¹ ראה: שם, עמ' 294.

נראה ששרתוק בשיחתו שלשום עם מזכיריו נתן מהלכים למיניה. בערב שוחחתי עם קפלן בשאלה זו.
אף הוא מסכים שיש לבש את העובדה של הטרנספר ולא להחזיר את העוזבים.

לאחר מכן, ב- 31.5.1948, מוסיף ויץ כי :

הבקר בשיחה עם שיטריט (שטרית) וגד מכנס בשאלת הטרי' בדי' [הטרנספר בדיעבד] קיבלו הללו את
הנחיותי ומסקנותי והבטיחו שרתום.¹⁰²

בפתיחת הפרק השני לספרו "ממלאי הפקודות", פרק המכונה "טרנספר בדיעבד", מביא המחבר
יגאל עילם, ציטוט מדבריו של משה שרתוק (לימים: שרת), שר החוץ הראשון של מדינת ישראל,
בישיבת הממשלה הזמנית ביום 16.6.1948 :

בעיני זחו הדבר המפתיע ביותר: התרוקנות היישוב הערבי. בתולדותיה של ארץ-ישראל זה יותר
מפתיע מאשר הקמת המדינה העברית... דבר זה קרה תוך זעזועי מלחמה שהעם הערבי הכריז עלינו,
ומתוך מנוסה של הערבים עצמם - ואז זה אחד מאותם השינויים המהפכניים אשר אחריהם
ההיסטוריה אינה חוזרת לקדמונה, כמו שהיא לא חזרה לקדמותה אחרי מלחמת תורכיה-יוון.
עלינו להיות מוכנים לשלם בעד קרקע. לא שאנחנו נקנה מכל אחד ואחד. זו צריכה להיות שאלה של
משא ומתן ממלכתי. אנחנו נקבל נכסים וקרקע, וזה ישמש להתיישבותם של הערבים בארצות אחרות.
אבל הם אינם חוזרים. וזהו המדיניות שלנו: הם אינם חוזרים.¹⁰³

ל
יגאל עילם
בדיעבד
הטרנספר
הערבים
הארץ

עוד אמר שרת באותה הישיבה :

היה טוב אם נוכל להשיג שני דברים: 1. לא לנותר על שעל אדמה מהגבולות של 29 בנובמבר; 2.
להוסיף על הטריטוריה הזאת אותם החלקים אשר כבשנו תחת לחץ של הכרח מר, זאת אומרת אותם
החלקים אשר הניסיון המר הראה לנו שעלינו לשלוט בהם כדי לאפשר למדינה את הגנתה לשוב
היהודי.¹⁰⁴

בהמשך לאותה ישיבה אמר בן-גוריון, לאחר שקבע שלאזרח הערבי זכויות מלאות בישראל, כולל
הזכות להיבחר לנשיא המדינה, אם יבחרו בו :

¹⁰² ראה: שם.
¹⁰³ ראה: יגאל עילם, ממלאי הפקודות, כתר, ירושלים, 1990, עמ. 31. הציטוט תמובא אצל עילם הוא מתוך: דוד בן-
גוריון, מדינת ישראל המחודשת, עם עובד, תל-אביב, 1969, עייע 164 - 165.
¹⁰⁴ ראה: דוד בן-גוריון, מדינת ישראל המחודשת, עם עובד, תל-אביב, 1969, עייע 163 - 164.

אבל מלחמה היא מלחמה. לא אנחנו עשינו את המלחמה. הם עשו את המלחמה... ואינני רוצה שהערבים יחזרו. יש למנוע חזירתם [כך במקור] עכשיו... אני אהיה בעד זה שלא יחזרו גם אחרי המלחמה.¹⁰⁵

במקום אחר, בו מובאים ציטוטים משיבת הממשלה ב - 16.6.1948, מופיע ניסוח מחודד עוד יותר משל דברי בן-גוריון: "ואשר להחזרת הערבים, איני מקבל הגרסא שאין לעודד חזירתם - אני גורס שיש למנוע חזירתם."¹⁰⁶

ויץ יוסף מעיד על עצמו שהוועדה שכונתה על יזו וועדת ה"טרנספר בדיעבד" נהגתה, הוקמה והורכבה על-ידו, ביזמתו הבלעדית כמעט, וכי בעצם דבר הקמתה בתור שכזו לא אושר אף פעם ע"י הממשלה. אלא שלויץ, כאחד מראשי הקרן הקיימת בישראל, כפי שמסתבר, היו כוח והשפעה רבים ביותר, גם אם לא פעם חסרו לו מזומנים כדי להגשים את כל תוכניותיו. הדבר הבולט בקטעים רבים של יומנו, בהם ניתן להשוות את סמכויותיו והשפעתו לאלו של ראש מחלקה בסוכנות, אם לא למעלה מזה. ביומנו, ב - 4.6.1948, כותב ויץ:

סיכמתי את רשימת הכפרים הנעובים, והם 155 בתחום המדינה של האו"ם ועוד 35 מחוצה להם. האוכלוסייה שישבה בהם עלה לכדי 150,000 נפש. גם מהגרים יצאו כ - 200,000 נפש. מי ציפה לנס כזה? אבל גם נס אינו מתקיים זמן רב מאליו, אם אין יוצקים אותו בדפוס של מציאות. ואת הדפוס יש לצקות. על כך דנה הוועדה שמינתה את עצמה: עזרא, אליהו ואני. באנו לידי מסקנה, שקודם כל יש למנוע את שיבת הערבים.¹⁰⁷

ב - 20.4.1997 פרסם עיתון "הארץ" מאמר מאת יוסי מלמן, תחת הכותרת "דונם ועוד דונם שווים בליון". במאמר זה חושף המחבר לראשונה עובדות ומספרים בעניין הרכוש הנטוש של הפליטים הפלסטינים: *הפליטים הפלסטינים (1948-1951) - דונם ועוד דונם?*

בשלהי 1951 זו הייתה הערכת השווי של הרכוש הנטוש של 600,000 הפליטים הערבים, קרבנות מלחמת העצמאות. את הנתון הזה מסר בחשאי שר החוץ, משה שרת, בישיבת הממשלה ב - 4 בנובמבר 1951. 'זה יישאר מסמך סודי, כי אין אנו רשאים לפרסמו ואין אנחנו מעוניינים כרגע בפרסומו', הבהיר שרת לשרים... במונחים של היום, מדובר בשישה מיליארד דולר ללא חישובי רבית.

¹⁰⁵ ראה: שם, עמ. 167.
¹⁰⁶ ראה: בהילחם ישראל, עמ. 130.
¹⁰⁷ ראה: ויץ, עמ. 297.

לשם השוואה, מדינת ישראל קיבלה מממשלת גרמניה פיצויים בגובה 750 מיליון דולר לפי הערכים

של שנות ה-50.¹⁰⁸ ישראליים אלה יאמרו (בין היתר)

בהמשך מפרט מלמן אודות "וועדת פיוס", שעל הקמתה החליט האו"ם ב- 11.12.1948, ואשר פעלה במשך כשלוש שנים, עד 1951, כדי להגיע לפשרה כלשהי בין מדינת ישראל לבין הפלסטינים. במהלך המשא ומתן היו עליות ומורדות. היה שלב, בו גילתה ישראל נכונות מסוימת, שאח"כ נסוגה ממנה, לקלוט כ- 100,000 פליטים, ומנגד הקים האו"ם את סוכנות הסעד והתעסוקה לפליטים (אוור"א), אך בסופו של דבר לא הגיעו הצדדים להבנה ולסיכום משותף. המסמך הטופי של הוועדה כלל חמישה עקרונות מנחים:

1. ויתור הדדי על פיצויים בעבור נזקי מלחמה.
2. הסכמה ישראלית להחזרת מספר מסוים של פליטים ערבים בתנאים מסוימים.
3. הסכמה ישראלית לשלם פיצויים בעד רכוש ערבי נטוש.
4. שחרור הדדי של חשבונות מוקפאים.
5. פתיחת מו"מ לקביעת גבולות בין מדינת ישראל למדינות ערב, תוך תיקונים טריטוריאליים.

שרת הסביר לשרים את דעתו על המסמך:

איננו יכולים לעבור לסדר היום על הרעיונות המובעים כאן. על ישראל לדבוק בעמדתה העקרונית כי האחריות לכל מה שקרה נופלת על הערבים. הייתה פלישה ערבית, הייתה התגרות ערבית בנו (והם פעלו) נגד החלטת האו"ם (בכך שדחו אחת תוכנית החלוקה מנובמבר 1947), זהו עניין של תביעה יסודית המטביעה חותמה על ההיסטוריה.¹⁰⁹

מסתבר שסעיף "ג" במסמך הוועדה הוא שהטריד את שרת יותר מכל, וזאת מאחר ולפי העולה מדבריו זהו גם הסעיף היחיד בו הייתה ישראל מוכנה להתפשר אז. שרת דיבר באותה תקופה על כלל של פיצויים בעד קרקע ואף דובר על סכום גלובלי מוסכם ותכנית תשלומים. שרת וקפלן, שר האוצר, כבר החלו לדבר במונחים מעשיים של עזרה אמריקאית, אבחנה בין 4.5 מיליון דונם אדמה ראויה לעיבוד, מתוך כלל 16 מיליון דונם קרקעות ערביות, אלא שהממשלה ובן-גוריון

¹⁰⁸ ראה: יוטי מלמן, "דונם ועוד דונם שווים בליון", "הארץ", 20.4.1997.
¹⁰⁹ ראה: שם.

בראשה דחתה את ההצעה, עד אשר יוסכם הכול על ידי הצדדים, בטענה שיעוד חזון למועד, אולי לא נבוא בכלל לידי הסכם עם הוועדה¹¹⁰. ועל כך כותב יוסי מלמן:

בסופו של דבר ישראל הצליחה בתכסיסי שהייה להביא לכך שכמעט כל החלטות וועדת הפיוס ומסקנותיה לא יושמו. גם עקשנותם של הערבים וסירובם לחיכוס למשא ומתן לשלום עם ישראל תרמה למניעתה של וועדת הפיוס.¹¹⁰

מה עלה בגורלם של עשרות ומאות אלפי הפליטים הערבים-הפלסטינים אשר, בנסיבות ובצורות שונות נטשו, שלא בטובתם, את כפריהם, עיירותיהם ועריהם, עקב המלחמה. במהלך השנים הובאו ע"י חוקרים שונים וכן ע"י מוסדות שונים, בינלאומיים ואחרים, גרסאות שונות, באשר למספרים, הכיוונים והריכוזים שנוצרו עם הזמן.

בלכסיקון פוליטי של מדינת ישראל נאמר:

באזור שהפך להיות מדינת ישראל בהתאם להסכמי שביתת הנשק מ-1949, חיו בתקופה המנדטורית 700,000 ערבים. ב-1950 נשארו רק 156,000 מהם באותו אזור כאזרחי מדינת ישראל בעוד שכתשעים אחוזים מהשאר ברחו מבתיהם במהלך המלחמה, וכעשרה אחוזים גורשו (רובם מלוד ורמלה). ישראל מעריכה כי מספר הפליטים אז היה 544,000, אך לפי אונרייא, אשר נטלה על עצמה לספק מזון לפליטים ולדאוג לבריאותם, חינוכם והכשרתם המקצועית, היו ב-1950 960,021 פליטים רשומים לקבלת מנות-מזון. ברצועת עזה ו-45,800 בישראל (ולאחר 1952 קיבלה ישראל על עצמה את האחריות לפליטים שנשארו בארץ). ההבדל בין המספרים של אונרייא לבין ההערכות הישראליות מוסבר בחלקו על ידי רישום כוזב על-ידי פליטים על מנת לקבל מנות מזון עודפות... ב-1948 הגיע אומדן מספר הפליטים לפי אונרייא, ל-2,125,200, המחולקים כדלקמן: 236,600 בלבנון (48 אחוזים גרים במחנות), 276,900 בסוריה (12 אחוזים מהם פליטים מרמת הגולן ממלחמת ששת-הימים, 26 אחוזים גרים במחנות), 797,700 בירדן (31 אחוזים במחנות), 357,000 בגדה המערבית (34 אחוזים במחנות) ו-428,000 ברצועת עזה (56 אחוזים במחנות).¹¹¹

בהמשך לערך "פליטים" נאמר עוד כי:

¹¹⁰ ראה: שם.
¹¹¹ ראה: שילה הטיס וזלף, לקסיקון פוליטי של מדינת ישראל, כתר, ירושלים, 1988, עמ. 225.

לפי
המספר
112

ישראל התירה לאחר 1949 מספר איחודי משפחות, אך סירבה להתיר חזרה כללית של הפליטים הערבים לבתיהם הקודמים, בראותה זאת כהתאבדות לאומית של מדינת ישראל כמדינה יהודית. נטען כי מאחר שישראל קלטה קרוב ל- 600,000 פליטים יהודים מארצות ערב, קרה, למעשה, תהליך של חילופי-אוכלוסין. זוברים ישראלים ביטאו נכונות לפנות את הפליטים על רכוש שעזבו מאחוריהם בישראל, במידה שיתקבל הסדר הדדי עבור רכוש הפליטים היהודים מארצות ערב.¹¹²

כותבים רבים התייחסו לנושא הפליטים הפלסטינים ומספריהם במהלך השנים, והנושא שימש ומשמש, עד עצם היום הזה, כלי משחק בדיהם של בעלי אינטרסים והשקפות עולם שונות, במדינת ישראל, בארצות ערב ובעולם בכלל.¹¹³

בספרו על דוד בן-גוריון כותב אברהם אביחי בראשית הפרק ה- 7, העוסק בערבים בישראל:

חרף יציאתם ההמונית של הערבים מן השטח עליו קמה מדינת ישראל הרי בתום שנת 1948 נותרו עדיין ערבים רבים במדינה החוושה. בתחילת 1949 היה מספרם 108,000 נפש, כמעט 15 אחוז מן האוכלוסייה, ובסוף אותה שנה, כתוצאה מהחזרת פליטים ותיקוני-גבול עם ירדן, גדל המספר כדי 150,000 נפש, אף כי האחוז לא השתנה, בגלל הגידול בעלייה היהודית.¹¹⁴

נתונים אלו, לקוחים מתוך פרסום ממשלתי רשמי,¹¹⁵ אין בהם, כמובן, כדי להאיר את עינינו בשאלה היותר קריטית, כפי שהסתבר זמן-מה לאחר מכן, והיא השאלה כמה מתוך המספר הזה של 108,000 או אף מתוך ה- 150,000 הם בבחינת "נפקדים" - "נוכחים" וכמה מהם נשארו, בפשטות, תושבי מקומותיהם, מבלי שזזו כלל, או שחזרו, תוך זמן קצר אליהם.

בהמשך הדברים, ננסה לעקוב ולבדוק, בכלים העומדים לרשותנו, מה ארע לתושביהם של שני הכפרים בהם טיפלנו בעבודה זו, הן כמקרה חקר, אשר יש בו כדי לסמן ולאפיין, במידה ידועה, את מה שהתרחש עם תושביהם של עשרות ומאות כפרים אחרים ברחבי הארץ, והן כבדיקה פרטנית וממוקדת בשני הכפרים האמורים.

¹¹² ראה: שם.
¹¹³ ראה, למשל: גואן פיטרס, מאז ומקדם - מקורות הסכסוך היהודי-ערבי על ארץ-ישראל, תרגום: אהרון אמיר, הקיבוץ המאוחד, תל-אביב, 1988, ע"ע 30 - 32, 378; כמו כן: לברכת, עמ. 176; וכן: איתן גלבע ומרדכי נאור, הסכסוך הערבי-ישראלי, משרד הביטחון, תל-אביב, 1981, עמ. 166; וגם: נדב ספרן, העימות הערבי-ישראלי, 1948 - 1967, הוצאת כתר, ירושלים, 1969, עמ. 31; וכן למשל: אמיל תומא, התנועה הלאומית הפלסטינית והעולם הערבי מפרש, תל-אביב, 1990 ע"ע 11 - 13.
¹¹⁴ ראה: אברהם אביחי, דוד בן-גוריון מעצב המדינה, כתר, ירושלים, 1974, עמ. 121.
¹¹⁵ ראה: שנתון הממשלה - תשי"ז (1949), תל-אביב, עמ. 303.

האם ניתן לגזור גזירה שווה בין שני הכפרים לבין עצמם בתחום כלשהו, ומהם אל שאר הכפרים, או שמא, כל אחד מהם הוא מקרה לעצמו בכל דבר ועניין.

האם בתחומים כלשהם, אשר התרחש בשני הכפרים יש בו כדי ללמדנו על כלל הכפרים האחרים. האם ניתן לגזור גזירה שווה בין שני הכפרים לבין עצמם בתחום כלשהו, ומהם אל שאר הכפרים, או שמא, כל אחד מהם הוא מקרה לעצמו בכל דבר ועניין.

ב. הלימוד הפרטני המעמיק של כול ישוב וישוב, היוצר אצל החוקר והקורא תמונה כוללת רחבה, מאפשר, בו זמנית, ללמוד ולהכיר את הקווים המיוחדים המאפיינים כול מקום ומקום, שהרי אין שני מקומות דומים זה לזה בכול המובנים, והקווים המיוחדים האלו הם המעשירים את יריעת המחקר, מגוונים אותה והופכים אותה למורכבת יותר ויותר, בדומה למסכת החיים אותה מנסה החוקר ללמוד ולתאר.

ברם, אין ספק ששני כפרים, ככול שיהיו מעניינים וחשובים, מאפיינים או אף מיוחדים, אין די בהם כדי לקבל תמונה כוללת על ההתרחשויות בתחום זה ב - 1948, אך זוהי התחלה כלשהי, אשר מתבקש המשך לה, אולי בהעמקת המחקר באותם הכפרים עצמם ובוודאי בהרחבת המעגל אל ישובים נוספים באזור זה, ובאזורים אחרים של הארץ, ובהקדם, כול עוד מצויים חלק מאחרוני אנשי התקופה בהישג ידנו.

